

PANEVĖŽIO "GIMTAJAM KRAŠTUI TIRTI DRAUGIJA" 1923-1940 METAIS

EVALDAS BAKONIS

Panevėžys 1923 metais tapo pirmosios Lietuvoje regioninės kraštotyros draugijos gimimo vieta.

Tačiau Panevėžio kraštotyrininkų veikla iki šiol nebuvo pakankamai tirta. Tik patys draugijos vadovai keliuose informacinio pobūdžio straipsniuose paryškino kai kurias kraštotyrinio darbo detales. J. Elisonas pateikė informacijos apie draugijos veiklą iki 1933 metų (Elisonas J. Panevėžio Gimtajam kraštui tirti draugija ir jos laikomasis muziejus. Lietuvos aidas. 1933 m. rugsėjo 18 d. Nr. 210). Emigracijoje atsidūrę P. Bliumas ir St. Banelis Panevėžiui skirtoje monografijoje aprašė draugijos steigimo aplinkybes, bet didesnę dėmesį sukonzentravo į muziejaus organizavimo bei funkcionavimo reikalus (Bliumas P. Gimtajam kraštui tirti draugijos muziejus // Panevėžys. Geografinės ir istorinės žinios apie apylinkes ir miestą. Chicago, 1963. P. 278-279, Banelis St. Muziejus. Ten pat. P. 280). Proginiai rašiniai apie muziejų pasirodydavo ir pokarinės Lietuvos periodikoje (Kasperavičius J. Muziejaus penkiasdešimtmetis. Kultūros barai. 1975. Nr. 4. P. 70-71, Kaziukonis L. Tokia muziejaus praeitis. Tėvynė. 1989. Rugs. 7. Nr. 108).

Šiame rašinyje stengiamasi plačiau paanalizuoti draugijos veiklą tiriant gimtąjį kraštą, populiarinant žinias apie jį, saugant istorijos ir kultūros paminklus.

Po Pirmojo pasaulinio karo Lietuva atkūrė nepriklausomą valstybę. Pradėjo formuotis palankesnės sąlygos kurti savo egzistencijos vertybes praeities palikimo pagrindu. Išnyko svarbiausias pagrindinių kultūros sričių plėtotės stabdys - svetimų valstybės spauda, svetimtaučių pagrindu sudarytų valstybinių instrukcijų draudimai, reglamentacija.

Neišvengiamai turėjo baigtis pirmasis, romantinis tautinio lietuvių atgimimo laikotarpis, kada apie savo tautą ir kraštą praeityje buvo sprendžiama daugiausia iš širdies ir iš akies. Iš kitos pusės - naujos valstybės vadovų nepatyrimas, abejonės, ar tikrai bus tauta "susimentavusi", skatino oficialiuosius valdžios sluoksnius palaikyti visas patriotinių apraiškų sritis, kurios buvo paspalvintos emocionalia romantika. Tokiomis sąlygomis, be padidėjusio dėmesio istorijai, kaip mokslui, atsirado galimybė vystyti savotiškai tarpinei grandžiai tarp mokslininkų profesionalų, įprasminančių visuomenės ir gamtos raidą, ir liaudies, tiesiogiai kuriančios istoriją ir kultūrą, norinčios pažinti visuomenės ir gamtos vystymąsi. Šia grandimi tapo kraštotyra, kaip savarankiška intelektualinės bei praktinės veiklos forma.

Staigų kraštotyros suklestėjimą lėmė ir kiti veiksniai. Savai praeities interpretacijai - tuometinių Lietuvos istorikų pirmajam uždaviniui - trūko tiek dokumentinės, tiek daiktinės šaltinių medžiagos. Paskutiniai šimtmečiai jau sukauptą medžiagą išbarstė po kaimynines šalis. Nemaža jų dalis žuvo Pirmojo pasaulinio karo, revoliucijų metu. Tautos dokumentinę istoriją reikėjo rinkti iš naujo. Antra - svarbiausia vieta atgimstančios Lietuvos švietimo sistemoje, tautinės mokyklos koncepcijoje buvo skiriama kraštotyrai. Mokytojas visų pirma pats turėjo tapti kraštotyrininku-praktiku, nes carinės Rusijos mokykloje šiai veiklai jis nebuvo ruošiamas. Trečia - vieningos įstatymų sistemos, reglamentuojančios kultūros paveldo apsaugą, nebuvimas vertė prieškarinės Lietuvos inteligentiją suprasti, kad, anot P. Galaunės, visų dar išlikusių krašto kultūros "lizdų ir lizdelių" neapsaugosime be visuomenės paramos.

Panevėžyje inteligentai dar pirmaisiais nepriklausomybės metais suvokė, kad pirminis praeities liekanų kaupimas viename centre (Kaune) trukdė tautine dvasia auklėti jaunimą. Ne vien ekonominės kliūtys kliudė susipažinti su Kauno muziejais. Mokytojai matė, kad senovės liekanų vartojamasis efektas didesnis tam tikro teritorinio vieneto (to, kuriam daiktas būdingas) ribose, todėl nenuostabu, kad jau 1919-1920 metais nedidelis Panevėžio valstybinės gimnazijos

mokytojų ir mokinių būrelis ėmė rinkti kraštotyrinę, archeologinę medžiagą. Ją laikė gimnazijos gamtos klasėje.

Palankiai šią veiklą vertino tuometinis gimnazijos direktorius dr. J. Yčas (1).

Ilgainiui mokiniai sudarė "Gimtajam kraštui tirti būrelį". Mokslo metu būrelis ruošdavosi kraštotyrai teoriškai, o atostogų metu dirbo praktiškai. Štai Lietuvos kraštotyros veteranas J. Petrulis atsimena, kad apie 1923 metus dalyvavo Panevėžio gimnazijos mokytojo J. Elisono vadovaujamoje moksleivių ekspedicijoje Juodžiūnų kaime (tuometinis Šimonių valsč.). Ekspedicijos tikslas - užrašinėti paprotinę medžiagą (2, 36). Moksleivių sukauptos medžiagos eksponavimo reikalas tapo viena Panevėžio "Gimtajam kraštui tirti draugijos" (toliau GKTD) steigimo priežasčių.

Buvo ir kita, ne mažiau svarbi priežastis. Matydami valstybės ekonominį nesugebėjimą užtikrinti kultūrinių vertybių apsaugą bei tęsdami šimtametes tradicijas Lietuvoje, atskiri asmenys ėmėsi kolekcionavimo. Panevėžyje jų anuomet buvo nemaža. Tai valstybinės gimnazijos mokytojas J. Elisonas, turėjęs nemažą archeologinį, numizmatinį rinkinį, mokytojų seminarijos mokytojas P. Būtėnas, notaras J. Moigis ir kiti. Netruko paaiškėti, kad atskiri asmenys negali išlaikyti kultūros įstaigos, kad asmeninių rinkinių panaudojimas moksliniams, kultūros, švietimo tikslams negalimas. Todėl tik kolektyvinės pastangos galėjo duoti apčiuopiamą vaisių. Vienas draugijos iniciatorių P. Bliumas prisimena: "...Vladas Rozmanas, atkeltas į Panevėžį apskrities viršininku, atsivežė geroką rinkinį įvairių senienų. Susipažinęs su panevėžiečių rinkėjų senienomis, (...) apžiūrėjęs mano rinkinį, Vl. Rozmanas pakvietė mane tuojau vykti į Panevėžį, kur įvyksias senienų rinkėjų pasitarimas. Šiame rinkėjų pasitarime, kuris buvo notaro J. Moigio kontoroje, buvo nutarta visų turimas kolekcijas sudėti į vieną ir atidaryti Panevėžyje muziejų. Šiam muziejui įkurti ir jam išlaikyti steigina "Gimtajam kraštui tirti draugija" (3, 278). Pats steigiamasis draugijos susirinkimas įvyko 1924 m. sausio 27 d., o draugijos įstatai, pasirašyti I. Gurvičiaus, J. Elisono, P. Šalčiaus ir P. Bliumo, įregistruoti kovo 15 dieną.

DRAUGIJOS TIKSLAI, STRUKTŪRA IR MATERIALINĖS VEIKLOS SĄLYGOS

Panevėžio "Gimtajam kraštui tirti draugijai" (nuo 1936 metų - Panevėžio kraštotyros draugijai) buvo iš esmės būdinga visų tuo metu Lietuvos visuomeninių organizacijų vidinė sandara ir jos formavimo teisiniai pagrindai. Pagrindinis struktūros, funkcijų ir veiklos reglamentas - įstatai. Juose formuluojamuose tiksluose bei priemonėse ir atsispindėjo tos sąlygos, priežastys, kuriomis gimė organizuotas kraštotyros judėjimas.

Panevėžiečių kraštotyrininkų tikslas tiek pirmuose įstatuose (1924 m. kovo 15 d.), tiek ir pakeistuose (1936 m. gruodžio 17 d.) liko tas pats: "Rūpintis senovės liekanų saugojimu, Lietuvos ir kitų kraštų istorijos ir archeologijos medžiagos rinkimu, istorinių įvykių ir pasižymėjusių asmenų fiksavimu, muziejaus bei kitų kraštotyros objektų saugotuvų steigimu ir įvairių, tiek tautosakinio, tiek archeologinio turinio, rinkinių, brošiūrų bei lapelių leidimu" (4). Konkrečių priemonių planas įstatuose nebuvo numatytas, todėl neaprépta visa reali kraštotyrininkų veikla - nepaminėtas panevėžiečių praktikoje egzistavęs krašto tyrimas gamtiniu, etnografiniu aspektais.

Draugijos organizacinė struktūra buvo iš esmės reglamentuota Lietuvos vyriausybės priimtų Draugijų įstatymų - 1919 ir 1936 metais. Vyriausiu GKTD organu buvo laikomas visuotinis narių susirinkimas, o einamiesiems reikalams tvarkyti - jo renkama valdyba. Pastarosios finansinei - ūkinei veiklai tikrinti draugija rinkdavo revizijos komisiją. Pirmąją GKTD valdybą sudarė Vl. Rozmanas, J. Elisonas, I. Gurvičius, P. Bliumas (5). Be jų, į draugijos vadovybę įvairiais metais įėjo dar kun. Karbauskas, P. Šalčius, Z. Rusteika, J. Trapikas, J. Sideravičius, P. Būtėnas, St. Banelis. Iki 1927 m. sausio 29 d. draugijos valdybos pirmininku buvo Vl. Rozmanas. Tais pačiais metais jis persikėlė į Biržus. Antru ir paskutiniu pirmininku tapo J. Elisonas, vadovavęs jai net ir iš Kėdainių, kuriuose laikinai gyveno 1929-1932 metais (6).

Vienas svarbiausių, nors ir nerašytų, GKTD uždavinių buvo telkti visuomenės atstovus ir kolektyvus kraštotyrinei veiklai, ugdyti ir organizuoti juos kryptingam darbui. Draugijos narių

skaičius nebuvo statiškas - kito priklausomai nuo įvairių aplinkybių. 1925 metais draugiją sudarė 165 nariai. Iš jų 86 - lietuviai, 25 - žydai, 54 - lenkai. Tuo tarpu 1927 metų kovo mėnesį beliko 100 narių. Tarp jų buvo tik 8 žydai ir 10 lenkų. Tautinės mažumos tuo metu sudarė daugumą Panevėžio miesto savivaldybėje. Žydų ir lenkų mažėjimo draugijoje faktą valdyba pateikė švietimo ministrui kaip pagrindinę kliūtį draugijai sustiprėti materialiai (7).

Palaipsniui draugijos narių skaičius tirpo ir vėlesniais metais. 1928 metais jų buvo 95, 1932 metais - 82, 1936 metais - 71, 1939 metais - 29 (visi lietuviai) (8). Be to, ne visi oficialiai laikomi draugijos nariais aktyviai joje dirbo. Štai P. Bugailiškis, pasiremdamas pačių GKTD vadovų informacija, teigė, kad iš 1936 metais likusių 58 narių tik 18 temoka nario mokestį (vadinasi, nors kiek rūpinasi draugijos reikalais) (9).

Narių skaičiaus didėjimą, o tuo pačiu ir aktyvesnių narių ugdymą šiek tiek pristabdė ir tautininkų vadovybės vidaus politika. 1936 metų naujas draugijų įstatymas šalino iš visuomeninių organizacijų veiklos visus asmenis iki 18 metų amžiaus. Taip buvo užkirstas kelias papildyti organizaciją moksleiviais bei tiesiogiai ruošti sau artimiausią rezervą. Antra, draugijos kolektyviniais nariais nebegalėjo būti kitos visuomeninės, savivaldybinės organizacijos. Šis draudimas turėjo įtakos materialinei kraštotyrininkų bazei.

Dauguma autorių, kalbėdami apie kraštotyros draugijų materialines veiklos sąlygas, pabrėždavo, kad nei valdžios įstaigos, nei visuomenė nesirūpino jomis. Kokia buvo padėtis Panevėžyje?

Pagrindinio GKTD veiklos etapo finansines sąlygas apibūdina lentelė (10):

Metai	Visos pajamos (litais)	Savivaldybių pašalpos	Nario mokestis	Kitos pajamos
1924	11336,80	12000	2139	7997,80
1925	6343,10	5000	972	371,10
1926	6263,74	49000	506	857,74
1927	5473,35	4800	437	236,35
1928	6191,25	4100	500	1591,25

Taigi pradiniam etape savivaldybių pašalpos sudarė nuo 10 % iki 87 % visų įplaukų į draugijos kasą, o nario mokesčio dalis bendrame balanse mažėjo atitinkamai kartu su narių skaičiumi.

Vėlesniais metais Panevėžio apskrities savivaldybė ir toliau teikė kasmetinę pašalpą. Miesto savivaldybės pašalpos dydis keitėsi, tačiau abiejų savivaldybių teikiamos paramos užteko muziejui išlaikyti: apmokėti patalpų nuomą, kuro, šviesos išlaidas, atlyginti sargui ir muziejaus vedėjui. Be to, 1930-1934 metais 3700 litų iš savo gana apkarpyto fondo suteikė valstybės archeologijos komisija, epizodiškai - 1933, 1936, 1939 metais - pašalpas skyrė švietimo ministerija (11).

Savivaldybių ir valstybės parama darėsi vis reikšmingesnė, nes pavyzdžiui, 1938 metais iš 5920 bendrų pajamų įvairioms pašalpoms teko 5600 litų, tuo tarpu nario mokesčiui ir kitiems šaltiniams teko gana kuklios sumos - atitinkamai 220 ir 100 litų (12).

GKTD finansinė būklė nemažai priklausė nuo jos vadovų aktyvumo bei apsukrumo. Draugijos vadovybė sugebėjo naudingai išspręsti vieno gausaus palikimo klausimą. 1929 metų rugsėjo mėnesį Panevėžyje mirė kunigas Karbauskas (buvęs tuo metu ir draugijos išdininku). Testamentu jis paliko 15 tūkstančių litų Nepriklausomybės paminklui statyti. 1934 metų kovo mėnesį Panevėžyje susidarė "Lietuvos Nepriklausomybės paminklui statyti komitetas". Kelerius metus vyko debatai dėl paminklo formos, kol sumanyta statyti paminklą muziejaus pavidalu. Sprendimas nebuvo atsitiktinis. Statybos komiteto vadovais buvo aktyvūs GKTD nariai: pirmininkas - J. Elisonas, vicepirmininkas - A. Gilvydis, sekretorius - P. Būtėnas, nariai - J. Belenis, J. Moigis. Galų gale 1940 m. balandžio 11 d. besilikviduodamas komitetas priėmė nutarimą - "visą turtą (o jis buvo

padidėjęs iki 21666,66 litų) perduoti Panevėžio kraštotyros draugijai su sąlyga, kad tie pinigai bus panaudoti tik muziejui - paminklui statyti" (13). Gaila, kad okupacijos sąlygomis turtu nebespėta tinkamai pasinaudoti.

Taigi draugijos materialinei bazei jos narių asmeninės lėšos didesnės įtakos neturėjo. "Liūto dalis", materialiai palaikant kraštotyrinę organizaciją Panevėžyje, teko vietos savivaldybėms.

DRAUGIJOS IŠLAIKOMAS MUZIEJUS

Visos prieškarinės Lietuvos kraštotyros draugijos garbės reikalu laikė muziejų steigimą. Nebuvo išimtimi ir GKTD. Nuo pat pirmųjų dienų jos nariai rūpinosi muziejaus fondų sudarymu, jų gausinimu ir išlaikymu. Nemažą įtaką tam turėjo muziejaus vedėjas. Į nepriklausomybę Lietuva atėjo be savo muziejinio fondo, gilesnių muziejininkystės tradicijų. Kiekvienas naujas muziejus savaip suprato savo uždavinius ir tikslus. Faktiškai suprato taip, kaip tatai sugebėjo padaryti muziejaus vedėjas. Panevėžiečiams buvo dar sunkiau, nes jų muziejus tapo vienu pirmųjų provincijos muziejumi (po Kėdainių ir Klaipėdos). Muziejų tvarkė specialiai tam darbui nepasiruošę žmonės - iš pradžių St. Banelis, o nuo 1934 metų vedėju tapo A. Kasperavičius. Sunku dabar nustatyti, kokiais kriterijais jie vadovavosi, bet viena aišku - jie, kaip ir draugijos vadovybė, suprato, kad muziejus neturi virsti negyvu senienų sandėliu, kad jo rinkiniai turi sudaryti sistemingą moksliskai pedagoginę medžiagą, kad vienas žmogus viso muziejaus tvarkymo darbo neapreps. Todėl atskiriems skyriams tvarkyti draugijoje nuo pat pradžių buvo išrinkti labiau patyrę asmenys. 1925 metų balandyje P. Bliumui pavedė rūpintis numizmatikos reikalais, P. Šalčiui - senoviniais dokumentais (14).

1927 m. sausio 29 d. įvykęs visuotinis draugijos narių susirinkimas gyvai svarstė muziejaus problemas. Susirinkime konstatuota, kad muziejus dar neturi didesnės reikšmės visuomenei, nes neturi patalpų. Atkreiptas dėmesys ne tik į tai, kad nepalankiomis sąlygomis eksponatai genda, bet ir į tai, kad nėra galimybės juos nors kiek sistemingai išdėstyti (15).

Patalpų problema buvo svarbiausia nuo pat pirmų dienų. Dar 1924 metais, beieškant muziejui pastato, kilo mintis nupirkti iš Ničajaus mūrinį namą Kranto g. 21, statytą 1614 metais. Ničajui atsisakius namą perduoti, miesto savivaldybė iškelė bylą, teismas išaiškino, kad namas, kaip rodė sienoje įmūryta paminklinė lenta ir įvairūs dokumentai, istorinis paminklas. Jis buvo nusavintas kaip valstybės turtas. Draugija, gavusi patalpas, jas suremontavo, sudėjo visus turimus eksponatus ir 1925 m. sausio 18 d. iškilmingai atidarė muziejų (16).

Per trumpą laiką muziejaus rinkiniai tiek padidėjo, kad Kranto gatvėje esančios patalpos pasidarė per ankštos. Drėgmė reikalavo nuolatinių remontų bei kenkė eksponatams. 1931 metais dėl blogų sąlygų dalis eksponatų buvo perleista saugoti draugijos nariams - muziejuje jie greitai iro. Nuo 1927 metų draugijos vadovybė kasmet prašė miesto tarybos skirti naujas patalpas. Nuo 1932 m. draugija gavo visą naujo namo pirmąjį aukštą P. Puzino g. 3 (17). Deja, ir čia muziejui greitai tapo ankšta, todėl 1935 metų balandyje jis buvo perkeltas į advokato Cesevičiaus namus Respublikos g. 13. Čia buvo gauti penki kambariai (18).

"Žemaičių senovės mėgėjų draugijai" Telšiuose ėmus statydintis naujus rūmus muziejui, 1936 metais panaši mintis kilo GKTD vadovams. Pradiniai darbai buvo numatyti 1938 metais. Teigiamai išsprendus kunigo Karbausko palikimo klausimą, 1940 metais buvo daromi žygiai nupirkti iš Panevėžio vyskupijos kurijos 5000 m² žemės sklypą prie Jakšto prospekto. Buvo gautas ir Vidaus reikalų ministerijos sutikimas, tačiau lemtingi 1940 metų birželio įvykiai sukliudė realizuoti planus (19).

Eksponatų gausa buvo viena pagrindinių priežasčių muziejui kilnotis ieškant erdvesnių patalpų. Kokį turtą sukaupe draugija iki 1940 metų? Spaudoje pasitaikę duomenys yra gana prieštaringi. Iki 1935 metų eksponatų skaičius buvo per 3200 ir 3500 (20). Tuo tarpu 1939 metų liepos mėnesį draugijos vadovai, papildydami Vidaus reikalų ministerijos atsiųstą anketa, į klausimą apie kilnojamąjį turtą atsakė taip: "(...) apie 12000 eksponatų, kurie neįvertinti" (21). Skaičius yra visai realus, jeigu pažiūrėsime, kokiais keliais ir kokiais kiekiais senovės reliktais

patekdavo į fondus. Gausumu išsiskiria moksleivių sukauptų rinkinių dovanojimai. Jau minėta, kad muziejaus pagrindą sudarė Panevėžio valstybinės gimnazijos "Gimtajam kraštui tirti būrelio" rinkinys. 1933 metais savo rinkinį muziejui dovanojo valstybinė mergaičių gimnazija (22), o 1934 metų sausyje - Panevėžio mokytojų seminarijos "Tautos ir senienų rinkimo draugija". Pastaroji, įsteigta 1925 metais, veikė bendradarbiaudama su GKTD. Todėl, likviduojant seminariją, jos muziejaus globėjas P. Būtėnas visus archeologinius ir etnografinius eksponatus perdavė Panevėžio muziejui. 1934 metų sausio mėnesį perduota 1810 vienetų, o birželyje - dar vežimas eksponatų (23). 1935 metų birželio mėnesį visą savo archeologinį ir etnografinį rinkinį Panevėžio muziejui dovanojo Šeduvos "Saulės" draugijos progimnazija (24).

Atskirus eksponatus aukodavo pavieniai asmenys. Nebuvo beveik nė vieno mėnesio, kad Panevėžio spaudoje nepasirodytų padėkos asmenims, turinusiems muziejų įvairiais rinkiniais. Eksponatų tiekėjų skaičiui gausinti draugija naudojo vieną originalų būdą: Šiaulių "Aušros" muziejaus archyve yra saugomas "Panevėžio Gimtajam kraštui tirti draugijos muziejui lankyti nuolatinis bilietas". Jis terminuotas ir buvo duodamas už atitinkamą paaukotų eksponatų skaičių (25).

1935 metų gegužės 12-19 dienomis GKTD organizavo "Muziejaus savaitę". Panašūs renginiai jau vyko Šiauliuose, Merkinėje. Jų pagrindinis tikslas - muziejaus propaganda, muziejinių dalykų rinkliava.

Draugija nuo 1935 metų ėmė organizuoti tam tikras išvykas autobusu po aplinkinius kaimus eksponatams rinkti (26). Jose dalyvaudavo didesnis kraštotyrininkų skaičius. Įvairių senovės liekanų muziejui suteikdavo ir draugijos atliekami archeologiniai bei etnografiniai tyrimo darbai.

Taip renkant eksponatus, tarp jų pasitaikydavo ir gana vertingų. Draugija turėjo įsigijusi dailininko Jenerio aliejiniiais dažais tapytų 17 Lietuvos kunigaikščių portretų. Numizmatikos skyriuje buvo galima rasti ne tik Kęstučio ir Vytauto laikų lietuviškų pinigėlių, bet ir Romos monetų. Gamtininko J. Elisono rūpesčiu muziejus nuolat pasipildydavo įvairių paukščių ir žvėrių iškamšomis. Tarp jų ir nūdienio muziejaus pasididžiavimas - visų žemynų drugių kolekcija. Nesvetimas Panevėžio kraštotyrininkams buvo domėjimasis archyvalijomis - ypač vertinga dokumentinė medžiaga sukaupta iš 1830-1831 metų sukilimo laikų. Jos pagrindą sudarė buvusio Upytės pavieto archyvas. Lankytojus domino mokytojų seminarijos muziejaus pagrindu sudaryti liaudies muzikos instrumentų, kryžių, monstrancijų, mažosios liaudies skulptūros rinkiniai (27).

Visą šią medžiagą vadovai stengėsi sugrupuoti, surūšiuoti, kad ekspozicija taptų prieinamesnė paprastam lankytojui. Pirmaisiais metais muziejus buvo tvarkomas keturiuose skyriuose: istorijos, numizmatikos, gamtos ir keramikos (skulptūros) (28). 1927 metų pradžioje draugija plačiau aptarė muziejaus reikalus, ekspozicijos klausimus. Todėl tuoj po susirinkimo atskirtas archeologijos skyrius, o keramikos tapo liaudies meno skyriumi (29). Paskutiniai pakeitimai buvo padaryti 1934 metais. Susidomėjus etnografiniais tyrimais ir ypač gavus daug etnografinių eksponatų iš mokytojų seminarijos, muziejuje ėmė gausėti senovės darbo ir buities įrankių, drabužių pavyzdžių. Todėl liaudies meno skyrius išplėstas į platesnį - etnografijos skyrių (30).

Muziejų praktikos stebėjimai rodo, kad teminės - chronologinės ekspozicijos pranašesnės, nes atspindi atskirų epochų gyvenimą, parodo ne tik pačius įvykius, bet ir jų vykimo aplinkybes, sąlygas. Panevėžio kraštotyrininkai, kaip ir visos Respublikos, tuo metu dar nesugebėjo (nesuprato ar nemokėjo) taip įrengti ekspozicijų. Bet jie stengėsi neatsilikti nuo naujesnių mokslo pasiekimų. 4-to dešimtmečio pirmoje pusėje kiek pasistūmėjus Lietuvos archeologijos mokslui, tapus ryškesne senovės kultūrų periodizacijai, Panevėžio muziejus 1934 metais pertvarkė archeologijos skyrių - visi eksponatai buvo atrinkti ir sudėti tam tikrais laikotarpiais. Sukaupus daugiau medžiagos apie žemiečius rašytojus J. Lindę-Dobilą, G. Petkevičaitę-Bitę, buvo paruoštos jų teminės parodėlės. Taip padaryta teminių ekspozicijų pradžia. Yra žinoma, kad draugija ruošėsi muziejuje įrengti Lietuvos kariuomenės savanorių ir pedagoginį skyrių (31).

Vienas pirmųjų provincijoje esančių muziejų kėlė nemažą lankytojų susidomėjimą. Pirmaisiais metais jį apžiūrėjo 7366 lankytojai. Vėliau lankytojų antplūdis kiek nuslūgo, bet iki pat 1940 metų

kasmet muziejų aplankydavo apie 4000-5000 žmonių (32). Draugijos išlaikomas muziejus tapo vienu iš miesto reprezentacinių objektų. Į jį buvo vežami garbingi svečiai. Muziejuje lankėsi prezidentas A. Smetona, ministrai A. Merkys ir I. Musteikis, vyriausias kariuomenės vadas, generolas S. Žukauskas ir kiti (33).

KRAŠTO TYRIMO DARBAI

Organizuotą krašto tyrimą lėmė realios vietos inteligentų galimybės, materialinės sąlygos. Praktinėje GKTD veikloje ryškiausios buvo dvi kryptys - archeologinė ir tautosakinė. Kiek mažiau dėmesio skirta etnografiniam krašto tyrimui.

Profesionalius archeologus Lietuvoje iki 4-to dešimtmečio vidurio buvo galima suskaičiuoti ant vienos rankos pirštų. Panevėžyje jų iš viso nebuvo. Visgi vietos kraštotyrininkai, pasitelkdami tokius specialistus kaip P. Tarasenką, E. Volterį, J. Puziną, ėmė atlikinėti lokalius archeologinius kasinėjimus. Šiai veiklai vadovavo muziejaus vedėjas St. Banelis. Jis sekė naujausią literatūrą, pateikdavo vietinėje spaudoje populiarių straipsnelių apie archeologinius paminklus, jų reikšmę krašto pažinimui (34).

GKTD archeologinę veiklą pradėjo nuo Pajuosčio (Budrionių) pilkapių Miežiškių apylinkėje tyrimo. 1925 metais čia dar buvo 35 pilkapiai. Kelis jų tais metais kasinėjo draugija. Apie radinius informavo spaudoje (35).

Nuo seno Panevėžio senovės mėgėjų dėmesį traukė Velžio apylinkėse, Lepšių kaime šalia kapinių buvę keli pilkapiai su akmenų vainikais. XIX a. antroje pusėje juos kasinėjo atskiri kolekcionieriai. GKTD Lepšių kasinėjimams skyrė net tris vasaras: 1930, 1931 ir 1934 metais. Panevėžiečių darbą nuo 1930 metų prižiūrėjo prof. E. Volteris (36).

Be šių paminklų, draugija dar kasinėjo Upytėje, Molainiuose, Pašiliuose, Rimaisuose, Raginėnuose (37). Pagrindinis tokių tyrimų tikslas - eksponatų muziejui rinkimas. Apie mokslines kasinėjimų bei jų įforminimo pobūdį kalbos tuomet dar būti negalėjo. Todėl Lepšiai tapo paskutiniu GKTD objektu. Nuo 1934 metų Valstybės archeologijos komisija, o kiek vėliau Vytauto Didžiojo kultūros muziejus nebeduodavo leidimų tokiems darbams.

Antroji prioritentinė darbo kryptis - lietuvių tautosakos tyrimas ir rinkimas - davė gražesnių rezultatų, išskyrė GKTD iš kitų Lietuvos kraštotyrinių organizacijų. Tautosakos rinkimas buvo aktyvių draugijos vadovų J. Elisono ir P. Būtėno pagrindinis rūpestis. P. Būtėnas, dar būdamas studentas, 1923 metais kartu su keliais bendraminčiais Lietuvos universitete sudarė "Lietuvių studentų kraštotyros draugiją". Jis parengė ir 1925 metais išleido "Lietuvių tautotyros žinių ir senienų rinkimo programą". Mokytojaudamas Panevėžio mokytojų seminarijoje, P. Būtėnas 1925 metais subūrė moksleivius į "Tautotyros ir senienų rinkimo draugiją", kurios veikloje iki 1934 metų dalyvavo apie 330 moksleivių (38). P. Būtėno ir draugijos garbės nario J. Elisono skatinami, Mokytojų seminarijos tautosakininkai surinko apie 7000 dainų, 500 pasakų, 2000 mįslių, 1000 prietarų ir burtų, 1000 kortelių apie švenčių papročius, 2000 priežodžių ir patarlių, 1000 vietovardžių. Centrinėms Lietuvos tautosakos įstaigoms - Vytauto Didžiojo universiteto tautosakos komisijai bei Lietuvių tautosakos archyviui - nusiuntė atitinkamai 707 ir 876 dainas (39).

GKTD pirmininkas J. Elisonas, pasitelkęs į pagalbą savo mokinius Panevėžio ir Kėdainių gimnazijose, nuo 1930 iki 1932 metų VDU tautosakos komisijai pateikė 1493 dainas, 263 pasakas bei 97 kitus tautosakos vienetus (40).

Svarbu yra tai, kad panevėžiečiai kraštotyrininkai ėmėsi ne tik tautosakos rinkimo, tautosakininkų ugdymo (P. Būtėno vadovaujamo būrelio veikloje dalyvavo būsimas Lietuvių tautosakos archyvo vedėjas, vienas pirmųjų Lietuvoje diplomuotų etnologų J. Balys), bet ir tautosakinės medžiagos apibendrinimo, jos tyrimo. J. Elisono skelbtos studijos VDU tautosakos komisijos leidinyje "Mūsų tautosaka" ("Vilkas tautosakoje", "Ožio ceremonijos", "Mūsų krašto ropliai lietuvių folkloro šviesoje", "Mūsų krašto fauna lietuvių tautosakoje"), Lietuvių tautosakos archyvo leidinyje "Tautosakos darbai" ("Kaimiečių pasisveikinimo ir etiketo formos", "Gamtos garsų pamėgdžiojimai") buvo pagrįstos ne tik jo paties bei moksleivių surinkta medžiaga. J.

Elisonui "žaliava" teikė kiti aktyvūs tautosakos rinkėjai (B. Graužinis, E. Grigonytė-Zablockienė, J. Žilvitis, E. Masiliūnienė), mokslininkai (K. Jablonskis, I. Končius). GTKD narių nuopelnai renkant ir tirant tautosaką buvo tokie akivaizdūs, jog, 1935 metais sudarius centralizuotą tautosakos įstaigą - Lietuvių tautosakos archyvą, - jos tarybos pirmininku buvo išrinktas J. Elisonas, o nariu - P. Būtėnas (41).

Iki 1934 metų GTKD kiek mažiau dėmesio skyrė etnografiniam aplinkinių kaimų tyrimui. Šioje srityje sėkmingai dirbo jau minėta mokytojų seminarijos draugija. Pagal P. Būtėno sudarytą ir šapirografu padaugintą instrukciją "Savo sodžiaus aprašymas" moksleiviai aprašydavo savo gimtuosius kaimus ir miestelius. Jie organizuodavo ekspedicijas kaimams tirti, aprašė Lepšių, Bernatonių, Pavešėčių, Oželių ir kitus kaimus (42). Likvidavus mokytojų seminariją, etnografinį Panevėžio apylinkių tyrimą perėmė GTKD. Jos valdyba rengė kolektyvines išvykas į kaimus. 1935 metų rugsėjo mėnesį draugijos nariai, vadovaujami P. Būtėno, aplankė Vadaktus, Upytę, Ramygalą ir Barklainius, 1936 metų vasarą P. Būtėnas, A. Kasperavičius, (?) Vedegys ir kiti suruošė net tris tokias ekspedicijas. Tirtos Šėduvos, Ramygalos ir Pušaloto apylinkės (43).

Nepasikliaudami vien savo sugebėjimais, Panevėžio kraštotyrininkai į pagalbą kvietėsi liaudies meno specialistus iš Kauno. Apie bendras ekspedicijas po aplinkinius dvarus renkant istorinę ir etnografinę medžiagą rašė buvęs M. K. Čiurlionio galerijos direktorius P. Galaunė savo "Muziejnininko novelėse" (V., 1967. P. 100-104).

ISTORIJOS IR KULTŪROS PAMINKLŲ APSAUGA

GTKD prie paminklosaugos prisidėjo savo įprastine, kasdienine veikla. Ekspонатų rinkimas iš pavienių asmenų ir ekspedicijų metu apsaugojo vertingus praeities šaltinius nuo sunykimo, išvežimo į užsienį, uždarymo privačiose, moksliniam darbui neprieinamose kolekcijose. Draugijos narių pastangomis į muziejų pateko ardomų Anciškio (Truskavos apyl.), Berčiūnų (Naujamesčio apyl.), Lepšių (Velžio apyl.), Pajuosčio (Budrionių, Miežiškių apyl.), Pajuosčio (Velžio apyl.), Raginėnų (Pakalniškių apyl.), Rimaisų (Ramygalos apyl.), Skaistakalnio (Krekenavos apyl.), Venslaviškių (Velžio apyl.) ir kitų senkapių, pilkapių radiniai (44). Praūžus kelioms okupacijų bangoms, ne visi jie išliko Panevėžio muziejuje. Tačiau nežuvo Panevėžio kraštotyrininkų radiniai, patekę į kitus muziejus. 1936 metais Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus priešistorinio skyriaus vedėju tapo archeologas J. Puzinas. Pradėjęs sisteminti turimą medžiagą, atrinkti eksponatus ekspozicijai, jis greitai išsiaiškino rinkinių spragas. Todėl J. Puzinas, norėdamas įrengti pirmąją Lietuvoje mokslinę archeologinę ekspoziciją, leidosi į kelionę po provincijos muziejus. Dalį savo sukauptos medžiagos (pavyzdžiui, III-VI amžių radinius iš Venslaviškių, X-XIII amžių iš Rimaisų, Raginėnų) jam perleido GTKD (45). Archeologui tai leido ne tik atidaryti ekspoziciją 1938 metais, bet ir parašyti stambiausią darbą "Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys" (1938), tapusį Lietuvos mokslinės archeologijos vadovėliu, padėjusį pagrindus mūsų proistorės periodizacijai, terminologijai.

Paminklų apsaugos darbą GTKD derino su centrinėmis įstaigomis - iš pradžių su Valstybės archeologijos komisija, o nuo 1936 metų su Vytauto Didžiojo kultūros muziejumi Kaune. Kaip matyti iš pirmosios įstaigos bylų, J. Elisonas nuolat teikdavo informaciją komisijos pirmininkui apie senovės paminklų būklę Panevėžio apskrityje (46). Kai kuriuos VAK paklausimus muziejaus vedėjas A. Kasperavičius tikrindavo ardomų paminklų vietose. 1935 metais dauguma aktyvių GTKD narių oficialiai tapo Valstybės archeologijos komisijos bendradarbiais (47).

Norėdamas sumažinti slapta naikinamų paminklų skaičių, Vytauto Didžiojo kultūros muziejus 1938 metais kreipėsi į provincijos kraštotyros draugijas, muziejus, kviesdamas visapusiškai prisidėti prie senovės paminklų apsaugos. Tų metų balandžio mėnesį Kaune vykusiuose kursuose muziejininkystės ir paminklosaugos klausimais dalyvavo GTKD atstovai. Ten susitarta dėl bendradarbiavimo. Todėl 1938 m. gegužės mėnesį panevėžiečiai jau gavo Panevėžio apskrities senovės paminklų sąrašą. Patikrinus jį vietoje, buvo galima lengvai orientuotis, ar visi draugijos prižiūrimame rajone esantys paminklai suregistruoti (48).

Norėtusi atkreipti dėmesį į tai, jog GKTD tapo ne tik pirmąja regionine kraštotyros draugija Lietuvoje, bet ir stimuliuojančiu veiksmu steigti kitas draugijas. Ne šiaip sau J. Elisonas tapo vienu pirmųjų garsiausios prieškarinės Lietuvos kraštotyrinės organizacijos - Šiaulių kraštotyros draugijos - nariu. Jis buvo kviečiamas į Šiaulius su paskaitomis apie muziejaus tvarkymą, siuntė kolegoms muziejinės dokumentacijos pavyzdžius (49).

IŠVADOS

Nors 1940 m. liepos 27 d. Lietuvos vidaus reikalų ministras davė leidimą tolesnei Panevėžio kraštotyros draugijos veiklai (50), tačiau ryški sovietizacijos banga apribojo jos vadovus ne tik nuo kraštotyrinio darbo, bet ir nuo visuomeninės veiklos apskritai (51). Muziejui tampant ideologijos įrankiu, sąmoninga patriotinė ir organizuota krašto tyrėjų veikla tapo nebereikalinga (52).

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. Elisonas J. Panevėžio Gimtajam kraštui tirti draugija ir jos laikomasis muziejus // Lietuvos aidas. 1933. Rugs. 18. Nr. 210.
2. Petrusis J. Varęs gilia vągą muziejinkystėje // Muziejai ir paminklai. V., 1966. P. 36.
3. Bliumas P. Gimtajam kraštui tirti draugijos muziejus // Panevėžys. Chicago, 1963. P. 278.
4. Panevėžio Gimtajam kraštui tirti draugijos įstatai. 1924. Kovo 15. Panevėžio kraštotyros draugijos įstatai. 1936. Gruodž. 17. Lietuvos valstybės archyvas (LVA). F. 1367. Ap. 1. B. 1246. L. 3 ir 6.
5. LVA. L. 2.
6. Panevėžio balsas. 1929. Rugs. 14. Nr. 37; Panevėžio muziejus turtėja // Mūsų kraštas. 1930. Kovo 7. Nr. 10.
7. GKTD raštas švietimo ministrui. 1927. Kovo 13. LVA. F. 391. Ap. 4. B. 1894. L. 2.
8. Organizacijų statistikos žinios. LVA. F. 1367. Ap. 1. B. 1246. L. 23.
9. B-is P. Kraštotyra ir visuomenė // Gimtasis kraštas. 1936. Nr. 1. P. 58.
10. Lentelė, sudaryta remiantis J. Elisono straipsnio (?) nuorašu, esančiu Mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyriuje. F. 95. B. 34. L. 2-3.
11. Panevėžio muziejus // Panevėžio garsas. 1936. Rugpj. 29. Nr. 34; Panevėžio muziejaus reikalai / Mūsų kraštas. 1933. Birž. 4. Nr. 23.
12. Organizacijų statistikos žinios. LVA. F. 1367. Ap. 1. B. 1246. L. 22.
13. Lietuvos Nepriklausomybės paminklui Panevėžyje statyti komiteto medžiaga. LVA. F. 404. Ap. 2. B. 722. L. 2-38.
14. Pasiskirstymas pareigomis // Panevėžio balsas. 1925. Balandž. 16. Nr. 16.
15. Panevėžio GKTD susirinkimas // Panevėžio balsas. 1927. Vasar. 3. Nr. 5.
16. GKTD raštas Švietimo ministrui. LVA. F. 391. Ap. 4. B. 1894. L. 2.
17. Panevėžio balsas. 1932. Balandž. 3.
18. Bliumas P. Min. str. P. 279.
19. VRM leidimas. LVA. F. 1367. Ap. 1. B. 1246. L. 26.
20. Bugailiškis P. Provincijos muziejai ir jų būklė. 1935. Nr. 3-4. P. 389.
21. Organizacijų statistikos žinios. LVA. F. 1367. Ap. 1. B. 1246. L. 22.
22. Retos dovanos muziejui // Mūsų kraštas. 1933. Geguž. 29. Nr. 22.
23. Miesto muziejui // Panevėžio balsas. 1934. Kovo 25. Nr. 12; Panevėžio muziejui // Panevėžio balsas. 1934. Birž. 29. Nr. 26.
24. Dovana muziejui // Panevėžio garsas. 1935. Birž. 30. Nr. 20.
25. Šiaulių "Aušros" muziejaus archyvas.
26. Galaunė P. Kraštotyros muziejai Lietuvoje 1921-1940 // Kultūros barai. 1986. Nr. 1. P. 59.
27. Banelis St. Muziejus // Panevėžys. Chicago, 1963. P. 280. Būtėnas P. Tautotyros ir senienų rinkimo draugija Panevėžio mokytojų seminarijoje // Lietuvos mokykla. 1938. Nr. 10. P. 625.
28. Panevėžio GKTD susirinkimas // Panevėžio balsas. 1927. Vasar. 3. Nr. 5.
29. Muziejus // Panevėžio balsas. 1928. Kovo 8. Nr. 10.
30. Panevėžio miesto muziejus // Gimtasis kraštas. 1934. Nr. 1. P. 57.

31. Banelis St. Min. str. P. 280; Miesto muziejus // Panevėžio balsas. 1934. Vasar. 12. Nr. 8; Gimtojo krašto tiriamosios draugijos susirinkimas // Mūsų kraštas. 1933. Gruodž. 16. Nr. 50; Steigs pedagoginį skyrių muziejuje // Lietuvos aidas. 1933. Gruodž. 14. Nr. 283.
32. Kasperavičius J. Muziejaus penkiasdešimtmetis // Kultūros barai. 1975. Nr. 4. P. 70.
33. P. Prezidentas muziejuje // Panevėžio balsas. 1927. Geguž. 26. Nr. 21.
34. B-lis S. Panevėžio muziejus // Panevėžio balsas. 1927. Vasar. 16. Nr. 7; Nr. 11; Nr. 17; Nr. 26.
35. Puzinas J. Šis tas iš Panevėžio krašto proistorės / Rinktiniai raštai. T. 1. Chicago, 1983. P. 628.
36. Archeologų apsilankymo rezultatai // Panevėžio balsas. 1930. Birž. 16. Nr. 25.
37. Lietuvos TSR archeologijos atlasas. III knyga. V., 1977. P. 27; 94; 96. Bliumas P. Min. str. P. 279.
38. Būtėnas P. Min. str. P. 616-617.
39. Būtėnas P. Min. str. P. 626.
40. Tautosakos komisijos gautoji medžiaga // Mūsų tautosaka. T. 3. K., 1933. P. 230.
41. Tautosakos darbai. T. 1. K., 1935.
42. Būtėnas P. Min. str. P. 621-622.
43. Etnografinės ekskursijos // Panevėžio garsas. 1936. Birž. 21. Nr. 24; Rado muziejui vertingų eksponatų // Mūsų kraštas. 1935. Nr. 38.
44. Lietuvos TSR archeologijos atlasas. T. III. V., 1977. P. 21; 27; 62; 77; 78; 94; 96; 101; 120.
45. VDKM padėka Panevėžio kraštotyros draugijai. 1937. Spal. 6; Valstybės literatūros ir meno archyvas. F. 93. Ap. I. B. 55. L. 590. (Panevėžio muziejus VDKM perleido 60 vienietų įvairių radinių).
46. VAK raštas J. Elisonui. 1935. Kovo 1.; Kultūros paveldo apsaugos tarybos archyvas. F. 1. Ap. 1. B. 130. L. 363.
47. VAK hydraštis Panevėžio Gimtajam kraštui tirti draugijai. 1935. Balandž. 26. F. 1. Ap. 1. B. 130. L. 396.
48. Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus raštas A. Kasperavičiui. 1938. Geguž. 27. F. 1. Ap. 1. B. 93. L. 4.
49. Panevėžio GKTD ir Šiaulių kraštotyros draugijos susirašinėjimas. Šiaulių "Aušros" muziejaus archyvas.
50. Vidaus reikalų ministro leidimas. 1940. Liepos 27. LVA. F. 1367. Ap. I. B. 1246. L. 28.
51. Jau 1940 m. liepos 13 d., rinkimų į Liaudies seimą išvakarėse, buvo suimti aktyviausi Panevėžio kraštotyrininkai pedagogai J. Elisonas ir P. Būtėnas. Draugijos ir muziejaus savarankiškumą apribojo 1940 m. liepos 20 d. priimtas "Kultūros paminklų apsaugos ir viešųjų kultūros muziejų įstatymas", keletas vyriausybinių nutarimų. Muziejai pradėti suvalstybinti, pertvarkytas darbo turinys, imta ieškoti naujų darbuotojų.
52. Muziejaus veikla geso palaipsniui. 1940 m. rugpjūčio 6 d. Panevėžio muziejaus globėju dar paskirtas tuometinis muziejaus vedėjas A. Kasperavičius. 1942 m. Vytauto Didžiojo kultūros muziejus vėl skirstė lėšas (reichsmarkėmis) provincijos muziejams, tarp jų ir Panevėžio. Buvęs draugijos pirmininkas J. Elisonas 1942 m. tapo paskutiniu muziejaus vedėju iki tragiškų muziejui įvykių. /VDKM tarybos posėdžių protokolų nuorašai. M. K. Čiurlionio galerijos archyvas/.